

Науковий вісник
Полтавського університету
споживчої кооперації України

Серія "Гуманітарні науки"

Листопад 2003 р., № 3(10)

Науковий вісник видається з березня 2000 р.
Виходить три рази на рік.
Свідцтво про державну реєстрацію серії "Гуманітарні науки" КВ 5552 видане 17.10.2001 р. Державним комітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України.

Головний редактор *Наукового вісника*
В.О. Дорохін, кандидат технічних наук, професор.
Заступники головного редактора:
В.П. Косаріна, кандидат економічних наук, професор;
С.С. Ніколенко, доктор економічних наук, професор.
Відповідальний секретар Л.М. Шимановська,
кандидат технічних наук, доцент.

Редакційна колегія серії "Гуманітарні науки":
О.О. Нестуля – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор серії "Гуманітарні науки");
В.М. Артеменко – кандидат історичних наук, доцент;
Л.Л. Бабенко – кандидат історичних наук, доцент;
І.В. Бичко – доктор філософських наук, професор;
С.М. Варв'янський – доктор філософських наук, професор;
А.А. Герасимчук – доктор філософських наук, професор;
О.Г. Данілян – доктор філософських наук, професор;
В.М. Ковальчук – кандидат філософських наук, доцент;
В.С. Лобурець – доктор історичних наук, професор;
О.М. Мешков – кандидат філософських наук, доцент;
В.О. Пащенко – доктор історичних наук, професор;
С.М. Петренко – кандидат історичних наук, доцент;
О.М. Пошивайло – доктор історичних наук;
В.Д. Титов – доктор філософських наук, професор;
С.В. Черкасов – доктор філософських наук, професор;
М.А. Якименко – доктор історичних наук, професор.

© Назва, концепція, зміст і дизайн *Наукового вісника* є інтелектуальною власністю Полтавського університету споживчої кооперації України і охороняється законом про авторські і суміжні права.

Матеріали друкуються мовою оригіналу.
При передруці посилання на *Науковий вісник* обов'язкове.

Випусковий редактор М.В. Філатов. Літредактор Т.О. Леценко. Коретор Л.Г. Карасевич. Верстка та дизайн обкладинки М.Л. Шевченко.

Номер затверджено на засіданні Вченої ради Полтавського університету споживчої кооперації України, протокол № 8 від 17 вересня 2003 р.

Оригінал-макет виготовлено в редакційно-видавничому центрі Полтавського університету споживчої кооперації України. Здано до набору 14.10.2003 р. Підписано до друку 21.11.2003 р. Формат 64x80 1/8. Ум.-друк. арк. – 8,4. Обл.-вид. арк. – 11,5. Наклад: 300 екз. Зам № 2275.

Підготовлено до друку і видано редакційно-видавничим центром Полтавського університету споживчої кооперації України: 36014, м. Полтава, вул. Ковалів, 3, к. 115.

Адреса редакції *Наукового вісника*:
36014, м. Полтава, вул. Ковалів, 3, к. 438.
Тел. (0532) 56-37-03,
факс: (0532) 50-02-22. E-mail: no@pci.poltava.ua.

За точність цифр, географічних назв, власних імен, бібліографії, цитат та іншої інформації відповідає автор.
Думка редакції не завжди співпадає з точкою зору авторів.

© ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ
М. ПОЛТАВА

Науковий Вісник

ПОЛТАВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ СПОЖИВЧОЇ
КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

І.В. Бичко. Екзистенційні мотиви у творчості Т. Шевченка	3
С.М. Варв'янський. Оптимізація взаємовідносин суспільства з природою	13
П.А. Кравченко. Культура та державність: соціальне поле взаємодії	16
С.В. Шейко. Концептуальні проблеми свободи та пізнання в російському слов'янофільстві XIX століття	20
К.А. Маца. Кругообороти як універсальна форма руху матерії. Роль кругооборотів в преобразованні систем земної природи	26
В.М. Мешков, О.М. Мешков. Два шляхи спасіння в християнстві і культура	30
В.М. Ковальчук. Влияние немецкой классической философии на развитие этнопсихологии в Германии	34
І.О. Ковальова. Специфіка сім'ї як комунікативної спільноти (Закінчення. Початок у попередньому випуску серії)	38
Л.В. Ярош, І.П. Дедяєва. На захист ліберальної ідеї в Україні	42
М.М. Мовчан. Проблема самотності: соціально-філософський аспект	46

ІСТОРІЯ

В.О. Пащенко. Патріарх новий, проблеми старі (Закінчення. Початок у попередніх випусках серії)	50
М.А. Якименко. Про ступінь відповідальності місцевих органів КП(б)У за трагедію 1932–1933 років на Полтавщині	53
В.В. Марчук. Коли соціум стає етносом: історична роль релігії в українському етногенезі (Продовження. Початок у попередньому випуску серії)	55
О.Б. Супруненко. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І.А. Зарецького (Продовження. Початок у попередньому випуску серії)	58
Г.В. Лаврик. Формування кримінально-правових засад стимулювання оновлення в Україні 20-х років XX ст.	61
С.М. Петренко. "Руська трійця" в історії українського національного відродження	67
М.В. Аліман. Зародження і розвиток кредитної кооперації на Полтавщині (1869–2004)	73
І.А. Артеменко. Сторінки новітньої історії: споживча кооперація України у 1990–2002 роках	80
С.О. Гладкий. Право і релігія в Україні: погляд з відстані століття	85

прогульные дни заработанная плата вычитывается.

б. За несвоевременную явку на работу.

За несоблюдение в помещениях завода осторожности при обращении с огнём.

За нарушение тишины в заводе шумом, криком, бранью и неприличными словами.

За приход на работу в нетрезвом виде взыскивается штраф 50 коп.

Примечание. Подростки за вышеназванные нарушения подвергаются штрафу в половину против взрослых.

По получении расчётной книжки рабочий обязан её прочесть, а если сам не грамотный, то попросить кого-нибудь прочесть её ему непременно.

Заведывающий заводом Н.Н. Летуновского – И.А. Зарецкий.

*Настоящие Правила утверждаю. 1898 г.
31 января.*

И.о. старшего фабричного Инспектора Полтавской губернии К. Краузе.

Полтава, Типо-Литогр. губ. Правления.

Список сокращений

АЛЛУ – Археологичний літопис Лівобережної України, Полтава.

БАН – Болгарская Академия наук, София.

ГПИ – Государственный педагогический институт.

ДАК – Дела Императорской Археологической комиссии.

ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава.

ІІМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук, Санкт-Петербург.

ИА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ.

ИА РАН – Інститут археології Російської Академії наук, Москва.

НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Львів.

ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.

ПУАК – Полтавська учена архивная комиссия, Полтава.

РЕМ – Російський етнографічний музей, Санкт-Петербург.

ТД – Тези доповідей, тези доповідей.

ТДП – Тези доповідей та повідомлень.

ТДС – Тезиси доповідей та повідомлень.

ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД СТИМУЛЮВАННЯ ОБНОВЛЕНСТВА В УКРАЇНІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Г.В. Лаврик, кандидат історичних наук

Початок радянської релігійної політики, пов'язаний із намаганнями більшовиків витіснити релігію взагалі та Православну церкву зокрема із суспільного життя нині почасти стає предметом історико-правових досліджень. Проте багато проблем при цьому залишаються недостатньо вивченими. Серед них – і питання правового оформлення усвідомленої більшовиками з перших пореволюційних років необхідності заміни православної ідеології комуністичною.

Очевидні зрушення в об'єктивному висвітленні цієї проблеми відбуваються завдяки поверненню сучасними українськими дослідниками С. Білоконем, О. Ігнатушею, О. Нестулею, В. Пащенко, Л. Пилявцем, В. Силантьєвим, О. Форостю-

ком та іншими з небуття, а точніше – із фондів архівів сотень документів про взаємодію релігії та політики у міжвоєнні десятиліття.

Однак характеристика державно-церковних відносин відповідно до чинного тоді законодавства залишається неповною і вимагає подальших наукових студій. Виявити особливості військово-чекістського стимулювання обновленського руху в Україні 20-х років, тобто окреслити предмет нашого дослідження, дозволить лише всебічний аналіз досвіду створення і розвитку тодішньої системи кримінально-правових норм, якими регулювалися державно-церковні відносини. Власне цей досвід є об'єктом нашої розвідки.

Із перших років радянської влади поруч із по-

ложеннями декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви у вирішенні релігійно-церковних справ використовувалися кримінально-правові норми. З їхньою допомогою партійно-державному керівництву республіки, як і країни в цілому, було зручніше тримати під суворим наглядом і контролем усі основні напрямки партійної політики щодо релігії та церковних організацій.

У руслі задумів і планів партійного керівництва республіканські органи радянської влади протягом 1921 – першої половини 1922 року здійснювали пошук дозволеної міри поступок, необхідних для легального існування РПЦ та інших традиційних релігійних організацій у “богоборчій” державі.

Між тим загальні юридичні параметри компромісу між РПЦ та іншими традиційними релігійними організаціями на той час уже закладалися у першому Кримінальному кодексі РСФРР 1922 року, де формулювалися чинні норми радянського кримінального права [1, с. 202–239]. Проект цього кодексу, як засвідчує резолюція І Всеукраїнського з'їзду діячів юстиції (19–23 січня 1922 р.), мав вирішальне значення для підготовки Кримінального кодексу УСРР [2, с. 27].

Узявши за основу Кримінальний кодекс РСФРР, ВУЦВК “для захисту робітничо-селянської держави і революційного правопорядку від його порушників і суспільно небезпечних елементів і для встановлення твердих основ революційної правосвідомості” [3, с. 553] 23 серпня 1922 року ввів у дію Кримінальний кодекс УСРР.

Установлюючи межі покарання, цей Кримінальний кодекс у ст. 27 розрізняв дві категорії злочинів: а) спрямовані проти основ нового правопорядку, що був установлений робітничо-селянською владою, або такі, що визнаються нею особливо небезпечними, за якими передбачена кодексом нижча межа покарання не може бути занижена судом, та б) усі інші злочини, за якими встановлено вищу межу покарання, що не може бути перевищена судом [4, с. 567].

За такої мобільної (як було доведено часом) конструкції злочинів, які пов'язані з порушенням правил про відокремлення церкви від держави, викладені у ст. 119–125 окремої глави (глави III “Порушення правил про відокремлення церкви від держави”) Особливої частини українського Кримінального кодексу 1922 року [4, с. 577], потрапляли до переліку “всіх інших злочинів”.

Виятком із цього правила стало лише таке найбільш небезпечне “порушення правил про відокремлення церкви від держави” (якщо судити за санкціями всіх інших статей цієї глави) як використання “релігійних забобів мас з метою повалення робітничо-селянської влади або для підбурювання до спротиву її законам і постановам”, що у системі глави III Кримінального кодексу стояло

на першому місці (ст. 119). Вирішуючи питання відповідальності за це діяння за вимогою вказаної статті, слід було звертатися до ст. 69, однієї зі статей структурного підрозділу “контрреволюційних злочинів” (ст. 57–73) глави I “Державні злочини” Особливої частини Кримінального кодексу УСРР 1922 року [4, с. 568–569].

Різні покарання, аж до виняткової, екстраординарної міри покарання – розстрілу, передбачалися ст. 69 Кримінального кодексу УСРР 1922 року залежно від того, чи використовувалися “релігійні забобони мас” із контрреволюційною метою повалення робітничо-селянської влади, чи для “підбурювання до спротиву її законам і постановам”, щоправда, за умови, коли залишалася невідомою контрреволюційна мета.

Проте на практиці “церковні” справи революційними трибуналами розглядалися, як правило, без кваліфікації діянь підсудних окремо за статтею 119 (за наявності контрреволюційної мети) або за ст. 69, ч. 3 (у разі її відсутності). Для обґрунтування розстрільних вироків на судових процесах над духовенством поряд із ст. 119 застосовувалася ст. 69 у цілому. Тим більше, що застосування розстрільної ст. 69 при визначенні міри покарання в справах, пов'язаних із використанням “релігійних забобів мас”, передбачалося вже самою ст. 119.

Власне ще до появи першого Кримінального кодексу УСРР саме через призму такого розмежування, а точніше – маніпулювання кожною з двох наведених нами його сторін, привселюдно розглядалися “Справа про звинувачення служителів культу у приховуванні цінностей церков м. Катеринослава”, що фактично була справою священика Ф. Романовського та членів релігійної громади Христо-Воздвиженської церкви м. Катеринослава, звинувачених у “контрреволюції” та “безгосподарності” [5, арк. 109], “Справа про звинувачення служителів культу в приховуванні цінностей церкви в с. Твердохлібові Кременчуцької губернії”, насправді кваліфікована як “контрреволюційний виступ при вилученні церковних цінностей” [6, арк. 9], та чимало інших, тематично подібних до вказаних слідчих справ. Деякі з них відклалися серед документів Наркомату внутрішніх справ УСРР та документів Головного управління робітничо-селянської міліції при Наркоматі внутрішніх справ УСРР у зв'язку з їхніми постійними “турботами” про виявлення та облік майна ліквідованих церков, монастирів, молитовних приміщень відповідно до старих єпархіальних описів, інвентарних книг [7, арк. 1].

Стаття 119 українського Кримінального кодексу 1922 року була прикметною і в іншому контексті. Вона вигідно пов'язувала проблему реалізації директив Політбюро ЦК КП(б)У про заходи суворого відповідальності служителів культу, віруючих,

звинувачених у невідповідності наявних церковних цінностей їхній кількості, вказаній у дореволюційних описах, із проблемою використання кримінально-правових норм в організаційному оформленні обновленської церкви, що на той момент давало свої перші результати в республіці.

Тему вилучення церковних цінностей у губернських повідомленнях для керівництва республіки навесні-влітку 1922 року все частіше продовжувала інформація вирішення конфліктних ситуацій, що виникали на ґрунті неоднакової поведінки архієреїв, духовенства та віруючих під час проведення кампанії. Причому, якщо спочатку в інформаційних відомостях ДПУ йшлося про вороже ставлення населення до вилучення церковних цінностей і про таку ж позицію (яка інколи супроводжувалася "контрреволюційною агітацією") місцевого духовенства, з часом більше уваги зосереджувалася на застосуванні репресивних заходів проти "зачинщиків", якими могли бути як миряни, так і служителі культу, то невдовзі – і про енергійну роботу з використання екстремальної ситуації вилучення для вирішення глобального завдання – розколу і знищення Російської православної церкви та релігійних організацій інших віросповідань, традиційних для українського народу.

Живучості таким намірам надавали відповідні орієнтири в питаннях демократизації, реформування церковного управління, підхоплені світською владою, громадськими організаціями, приватними особами від прихильників та теоретиків відомого внутрішнього церковного явища – руху за оновлення церковного життя, який існував у канонічних рамках РПЦ іще в період реформ 1860-х років [8, с. 340–341], відроджувався у 1905 році і відбивався у ряді рішень Помісного Собору 1917–1918 років [9], чи то помінався "на заході, у країнах старої християнської традиції ще за часів Французької революції" [10, с. 107]. Аргументованим нині є і той факт, що в Україні після Лютневої революції 1917 року з'явилася можливість поєднати зусилля всіх соціально-політично диференційованих, але в більшості своїй – віруючих, представників різних верств населення у справі відродження національно-церковних традицій. Окрім того, цілком слушними видаються думки про те, що за порівняно короткий період із 1917 по 1921 рр. українське суспільство переважно під впливом Церкви пройшло еволюційний шлях від духовного й політичного абсолютизму до політичної відповідальності. Майже безлітгарне, воно почало диференціюватися, жити самостійним політичним життям [10, с. 120].

Тим часом боротьба за владу в Україні і над Україною супроводжувалася висуненням на місце політичного провідника й організатора її суспільності – більшовицької партії, якою значущість суспільно-політичних рухів для національного по-

ступу в церковній ділянці зводилася до цілком однозначного схвалення положення про те, що "побудова політичної влади суттєво вплинула і на побудову церковної влади" [11, с. 253]. Представниками української більшовицької еліти було помічено, що "після укладення 28 грудня 1920 року військово-господарського договору УСРР з РСФРР, яким визнавалася незалежність УСРР, українському духовенству незручно було вважати себе підпорядкованим безпосередньо патріарху Тихону", через що в Україну командували екзарха для боротьби з українськими автокефалістами [11] і таке інше.

По-справжньому "планомірна, вперта, непроста і неухильна боротьба з усіма (підкреслено – автор Л.Г.) загарбниками прав Радянської влади, з усіма (підкреслено – автор Л.Г.), хто не підкоряється декретам робітничо-селянського уряду з відокремлення церкви від держави" [11], за спостереженнями її ініціаторів та очевидців, розпочалася зі створення 31 травня 1921 року Лівідційного підвідділу Наркомату юстиції УСРР. Завідувач цього відділу І.К. Сухоплюєв відверто, навіть критично змальовував успіхи свого відомства у численних звітах. Сюди включалися й елементи загальної характеристики розвитку обновленського руху з досить чіткими вказівками на його методи та "досягнення". "Вилучення церковних цінностей призвело до розколу православної церкви як у Росії, так і на Україні, – читаємо в одному з таких звітів. – Розкол церкви в Росії змусив події на Україні розвиватися швидше і охопив широкі маси духовенства і мирян, хоча на Україні церковно-обновленський рух ішов порівняно дуже повільно <...>" [11, с. 266].

Видаючи бажане за дійсне, його автор зауважував, що "на Україні контрреволюція в церкві не виявлялась так відкрито і різко, як вона виявлялась в Росії: у багатьох місцях єпархіальне духовенство не пішло слідами Тихона, не поширювало закликів його серед віруючих, не протидіяло вилученню церковних цінностей" [11]. Насправді ж від самого початку кампанії з вилучення церковних цінностей владні структури в Україні, паралізувавши репресіями "найбільш чорносотенних" представників православного духовенства (за офіційними повідомленнями ті "понесли заслужені ними судові покарання"), як ніде поспішали з подальшим оформленням і зміцненням організації їхніх супротивників. Обновленський рух в Україні, що, як відомо, не мав за мету "розкріпачити мирян від духовного понону", був цікавий партійно-державному керівництву вже тим, що він "визнавав відкрито Радянську владу, висловлювався за планомірність, законність і доцільність соціальної революції, відмовлявся від боротьби з Радянською владою, від проведення антирадянської політики в церкві, від відкритих виступів

проти Радянської влади" [11].

Ураховуючи все це, голова Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У тов. В.А. Балицький, секретар І.К. Сухоплюєв та її члени тов. Макар, Диманштейн, Райхштейн і Соколовський (з дорадчим голосом), заслухали на засіданні цієї комісії 27 березня 1922 року "телеграму ЦК РКП(б) про суд над колишнім патріархом Тихоном" і вирішили:

"1. По лінії ДПУ дати директиви на місця, Губвідділам ДПУ зв'язатися з губкомами для того, щоб на місцях широко проводити кампанії безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використовувати і "Ж.Ц."

2. Дати розпорядження по лінії НКВС про відсутність перешкод до влаштування зборів віруючих у церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном" [12, арк. 1].

Протягом наступних місяців постанови про притягнення до судової відповідальності патріарха Тихона та інших ієрархів РПЦ почали виноситися у багатьох губернських центрах республіки. На зібраннях віруючих, що проводилися у рамках згаданої на засіданні Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У від 23 березня 1922 року кампанії, вони приймалися разом із вимогами ДПУ і Наркомату внутрішніх справ УСРР щодо вихвалення "робітничо-селянської влади", різкого засудження її "ворогів". Усе це було свідченням не стільки стихійного розвитку подій на місцях, скільки показником успішного втілення в життя настійних вимог карально-репресивних органів щодо необхідності визначення (навіть підрахунок кількості) "ворожих" та "полярних" радянській владі священиків, що надалі ставало зручним прикриттям для винесення рішень про те, кому "йти на розстріл", а кому — поки що почекає.

До оптимізації цього процесу долучилася і створена постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 4 липня 1922 року комісія з антирелігійної пропаганди (антирелігійна комісія) у складі М.І. Серафимова (голова), М.Б. Рафаїла, І.К. Сухоплюєва, В.А. Балицького, С.П. Мініна (представник ЦК) і М.О. Скрипника [13, арк. 1 зв.]. Трохи більше, ніж через тиждень своєї роботи вона запропонувала на розгляд членів Політбюро ЦК КП(б)У доповідь, на основі якої ті на засіданні 14 липня 1922 року визнали за необхідне "здійснити розвал церкви за класовим, національним і територіальним поділом" [13, арк. 10 зв.]. У той же день члени Політбюро ЦК КП(б)У схвалили запропонований цією комісією місячний кошторис у сумі 18 825 000 крб. (Раднарком УСРР пропонувався асигнувати вказану суму з резервного фонду на секретні потреби), а також задовольнити клопотання товаришів Серафимова і Горожаніна виїхати у справах комісії до Москви [13].

Слід думати, що спеціалісти-антирелігійники з України, перш ніж активізувати свої зусилля у ве-

денні антирелігійної пропаганди, спрямованої на знищення "тихонівської" РПЦ, подальше оформлення обновленської церкви, вирішили ближче ознайомитися з досвідом у цій справі, накопиченим майстрами ідейно-політичного керівництва країни з комісії з антирелігійної пропаганди при Відділі агітації і пропаганди (Агітпропі) ЦК КП(б)У. Справа поглиблення розкодження в церковному середовищі у питанні про ставлення до діяльності атеїстичної влади, зіштовхування між собою різних груп духовенства обцяла бути копіткою. Залежно від обставин радянським партійно-державним органам і ДПУ доводилося то "мирити" їх заради виконання завдання в боротьбі з РПЦ, то "сварити", щоб не зміцнювати обновленців.

На початку 1923 року керівники антирелігійної роботи в Україні "цілком таємно" звітували ЦК КП(б)У про те, що вони, використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, яка "дискредитувала церковну верхівку", а з іншого боку, рядове біле духовенство, яке знаходилося під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, організували і розвинули обновленський рух. Він, за їхніми даними, охопив майже всю територію РСФРР та України: "сильно розвинувся" в Харківській і Катеринославській єпархіях, куди входили Харківська, Катеринославська і Донецька губернії; вдалося організувати групу "Живої Церкви" в Києві; у Полтавській губернії ця церква розвивалася поступово, зустрічаючи "сильну протидію" з боку автокефалістів; в інших губерніях вона лише розпочала формуватися [14, арк. 1–2].

Про конкретні способи й "перешкоди" на шляху до реалізації задуманого свідчить політична доповідь секретаря Харківського губернського комітету КП(б)У за лютий-березень 1923 року, надіслана до Політбюро ЦК КП(б)У. "У зв'язку з помітним послабленням "Живої Церкви" та оживанням прихильників тихонівщини — здійснені були арешти у місті 16 священиків і 2 мирян — ватажків тихонівської групи, — розповідалося в ній. — Призначені на місця арештованих прихильники "Живої Церкви" [15, арк. 31].

У подальше розгортання подій у Харкові втрутилося партійне керівництво республіки, яке винесло питання "заслання арештованих попів" на розгляд засідання Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 29 квітня 1923 року. Присутні тут вирішили, перш ніж доповідати голові Президії ВУЦВК Г.І. Петровському, переглянути це питання на предмет того, щоб "більш скомпromетованих (священиків — автор Г.І.) вислати з СРСР, менш скомпromетованих — в інші губернії УСРР, за межі Харківської губернії" [16, арк. 2]. Проте вже у травні цього року із Харкова писали про те, що, коли арештованих священиків звільнили, "деякі проашки населення зустрічали їх із квітами. Із дня звільнення багато церков переповнені наро-

дом, який вимагає повернення "звільнених". Але радість спала "у зв'язку із засланням 7 ватажків. Окремі робітники намагалися вести агітацію протесту <...> відзначився трамвайний парк, вислав навіть делегацію до голови ВУЦВК тов. Раковського" [15, арк. 70].

Протягом другої половини 1923 року та 1924 року ЦК КП(б)У і ДПУ, "усвідомивши" "необхідність посилення репресій проти реакційного духовенства, не як проти анти-обновленців, а як проти антирадянських діячів" на регулярно і своєчасно відпущені ЦК КП(б)У для ДПУ кошти [16, арк. 30] справу розколу й розгрому РПЦ продовжували більш "успішно". Із найменшою можливістю легально протистояти планам заміни РПЦ обновленцями ними тепер пов'язувалося навіть клопотання "тихонівських" церковних і релігійних громад дозволити поминати колишнього патріарха Тихона [17, арк. 32], що породжувало наміри владних структур реально застосовувати до цих випадків циркуляр Наркомату юстиції РСФРР "Про публічне вшанування осіб, засуджених чи перебуваючих під судом" від 3 грудня 1923 року [18]. Так, Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У на своєму засіданні 5 січня 1924 року постановила: "а) запропонувати НКЮ УСРР поширити циркуляр на УСРР; б) по лінії ДПУ віддати розпорядження про притягнення до відповідальності за порушення цього циркуляра; в) використати обновленців для встановлення фактів порушення циркуляра" [19, арк. 92].

Промовистим "компроматом", зібраним обновленцями на "тихонівців", керівникам зацікавлених відомств у республіці не вдалося "як слід" скористатися, думається, лише через позицію у цьому питанні Наркомату юстиції УСРР. На закритому засіданні колегії Наркомату 5 листопада 1924 року вирішили: "Вважати за неможливе згодитися з циркуляром", точніше проектом аналогічного циркуляра, підготовленого Наркоматом внутрішніх справ УСРР і Наркоматом юстиції УСРР [20, арк. 18].

Хоча зі змістом цього документа працівники місцевих органів радянської влади на той момент уже були ознайомлені. Так, 27 жовтня 1924 року до адміністративного відділу Одеського губернського виконкому "цілком таємно" надійшло відношення від Одеського губернського прокурора, де роз'яснювалося, що "згідно з таємним циркуляром Прокурора Республіки від 1.ІІ.1924 р. за № 23/250/т публічне вшанування осіб засуджених або тих, що знаходяться під судом за скоєння тяжких контрреволюційних виступів, є діянням кримінально карним". "Те ж, – зазначалося у вказаному відношенні, – стосується і громадянина Белавіна (Тихона) стосовно поминання його при здійсненні богослужіння. <...> Особи, які надають зазначеному вшануванню (поминанню) характе-

ру політичної демонстрації підлягають карній відповідальності, – говорилося в цьому документі. – В інших випадках треба ставити питання про скасування угод з групами віруючих" [20, арк. 16].

За сприяння і підтримки партійного центру ЦК КП(б)У і ДПУ поступово навчилися досить детально формулювати і загальні директиви, і конкретні пропозиції щодо необхідності стимулювання республіканськими партійними і державними органами розколу церкви.

Забезпечення перемоги церковно-обновленського руху, власне, і наближало владні органи до його ліквідації. Щоб відчуті цю тенденцію, достатньо звернутися до протоколу засідання антирелігійної Комісії при ЦК КП(б)У від 1 березня 1925 року, де були зафіксовані рішення, прийняті цією комісією на основі доповіді більшовика Райського про становище обновленства в Україні, а також пропозиції М.О. Скрипника про "організацію серед Тихонівців дрібних груп чорносотенців, пов'язаних з контрреволюційними організаціями" [21, арк. 56]. (Українські спеціалісти-антирелігійники, як правило, покладали на такі пропозиції певні надії у веденні вже звичної політики "законного притиснення" тихонівщини").

На вказаному засіданні Антирелігійної Комісії при ЦК КП(б)У чи не вперше було прийнято досить "своєрідне" рішення стосовно обновленців: "поставити перед ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) питання не про необхідність (виділено – автор Г.Л.) запровадити: 1) повну автокефалію Української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом, 2) українізацію богослужіння і 3) всілякі полегшення обновленцям, зниження податків, допомога у пошуку засобів, приміщень і т. д." [21].

Обґрунтовувати подібні рішення на той час дозволяли документи, які на вимогу вищого партійного органу республіки надходили від ДПУ та Наркомату внутрішніх справ УСРР. Наприклад, згідно з надісланою до комісії Політбюро ЦК КП(б)У в церковних справах на ім'я тов. Затонського інформацією про релігійні угруповання в Україні (станом на січень 1926 року) виходило, що відповідним владним структурам удалося вгідно змінити ситуацію у порівнянні з минулим 1925 роком, коли "кількісно (а якісно ще більше) співвідношення сил між основними церковними угрупованнями було далеко не на користь Радянської влади". На початку 1926 року в Україні налічувалося близько 3500 "тихонівських" парафій, тоді як на початку минулого 1925 року їх було близько 6000. Відповідно кількість "обновленських" церков збільшилася за цей період від 2900 (цифри наводилися приблизні) до 3500 (табл. 1 [22, арк. 5]).

У пошуках таких шляхів, які вели б до розкладу тихонівців і липиківців (автокефалістів) та зміцнення за їхніх рахунок обновленства, ЦК

КП(б)У та ДПУ УСРР спиралися на такі звичні для окремих їхніх керівників ще з царських часів методи політичної боротьби як уведення агентури у табір супротивника, яким тепер видавалися наймасовіші організації в республіці – релігійні, та її активне використання. Щонайперше з метою отримання "масового матеріалу секретних повідомлень" про "реакційно-антирадянську" тихонівщину та оновленство як силу, через посередництво якої з нею доводилося боротися, у першому півріччі 1926 року планувалося в усіх округах України утримувати по 2 особи "таємних співробітників". З огляду на складність проведення "своєї лінії" в середовищі автокефалістів-липківців, у кожному з 22 округів України, де поширеними були їхні громади, органи ДПУ розраховували "виявити і використати" по 3 таких особи і т. д. і т. п. – усього "в церковних течіях" за їхніми підрахунками тоді мало працювати 378 "таємних співробітників" з мінімальною сумою оплати кожному по 20 крб. [23, арк. 37, 40]. "Жодна сфера чекістської роботи не вимагає так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання, – говорився в пояснювальній записці до "Кошторису витрат по роботі ДПУ серед релігійних угруповань на перше півріччя 1926 року. – <...> Попів різних мастей – не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купляючи їх за гроші" [23, арк. 39]. Єдиною зацікавленістю для священиків у чекістській роботі, єдиним солідним для них аргументом тут, за словами авторів записки, є гроші. "У комуністичну ідеологію вони не вірять, у партію, знають, що навіть за умови знаття сану не приймуть, застосування в 1926 році репресій попи не припускають, у надання їм служби зі зняття сану вони не вірять" [23].

Таблиця 1. Релігійні угруповання в Україні

Кількість парафій на січень 1925 року	
Лояльні	Антирадянські
Обновленських до 2900	Тихонівських до 6000
	Липківських до 1000
Усього: 2900	Усього: 7500
Кількість парафій на 10 січня 1926 року	
Лояльні	Антирадянські
Обновленських до 3500	Тихонівських до 3900
Групи Собору Єпископів (тихонівської автокефалії) до 1500	Липківських до 1200
ВПЦ-ДХЦ до 300	
Усього: до 5300	Усього: до 1200

Утім, саме в такий спосіб головним чином від служителей православного культу, для яких війна і революція знецінили не лише людське життя, а й усі інші людські цінності (і насамперед християнські святині та основи віровчення), органами ДПУ збиралася "достовірна" інформація про "організо-

вані антирадянські виступи з боку тихонівців". Щоправда, протягом 1925 року їх так і не було помічено, тож увага партійно-державного керівництва республіки приверталася до випадків тлумачення тихонівцями усіх "важливих політичних моментів" [24, арк. 87–88].

Завдяки чітко налагодженому механізму "інформаторства" вдавалося отримувати і дані про "зміст автокефалістів", інакше кажучи, про "актив автокефальних церковників (про кожного окремо) в особі попів, єпископів і членів окружних рад". На початок 1926 року було "виявлено і обліковано" 555 осіб у 350 із 1000 парафій: "лояльних" ("за своєю лінійною поведінкою") – 199 осіб, "ворожих" – 331 особа, "невиявлених" – 25 осіб. Звісно, що увага громадськості, відповідальних посадовців частіше приковувалася саме до тих майже 59 % "ворожих" священиків автокефальних церков та 4,5 % їхніх священиків "з невиявленими політфізіономіями" [25, арк. 19–20]. (Такого роду обрахунки чимось нагадували "сортування" служителей культу на життя і на смерть в очікуванні реального застосування розстрільних статей чинного Кримінального кодексу).

Таким чином, ще до того, як у 1921–1922 роках виникла необхідність упорядкувати кримінальні норми у вигляді кримінального кодексу, їх потребували партійно-державні органи влади Радянської України, у тому числі і для вирішення, по суті, головного завдання богоборчої влади – розколу і руйнування РПЦ та інших традиційних релігійних організацій. (Справді, складно було так просто взяти і розстріляти ці наймасовіші організації в республіці: доводилося організовувати судові процеси над духовенством і віруючими, а вже потім арештовувати їх).

З цією метою окремі лозунги ідей і вимог, як-то відокремлення церкви від держави, відступ від православної традиції у напрямі звільнення церкви від ролі слуги політичному режиму та інших, що вже звучали декілька десятиків років поспіль, республіканськими органами радянської влади спідом за загальносоюзними пристосовувалися до потреб "роботи в церковному середовищі з метою його розкладу". Причому у своєму стимулюванні внутрішньоцерковних процесів владні органи дедалі частіше вдавалися до використання кримінально-правових норм, викладених щонайперше у главі III "Порушення правил про відокремлення церкви від держави" Кримінального кодексу УСРР 1922 року.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс РСФРР був затверджений III сесією ВЦВК і 1 червня 1922 року набрав чинності (Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР (далі: СУ РСФСР). – М., 1922. – Ст. 153.

2. Первый Всеукраинский съезд деятелей Юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков, 1922.

3. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (далі: СУ УССР). – Харьков, 1922. – № 36. – Ст. 553.

4. Уголовный кодекс УССР. Утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 года // СУ УССР. – Харьков, 1922. – № 36. – Приложение к ст. 553.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1091.

6. Там само. – Спр. 1093.

7. Там само. – Спр. 1085.

8. Флоровский Г. Пути русского богословия. – Париж, 1988.

9. Материалы Предсоборного присутствия. Религиозное положение в России конца XIX – начала XX вв. Специальное приложение // Русская мысль. – 1995. – 31 августа – 6 сентября – № 4090. – 16-25 октября – № 4097.

10. Євсєєва Т.М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в

1917–1921 рр. (загальний та український аспект) // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. *

11. Сухоплюев И. Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков, 1922.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.

13. Там само. – Оп. 6. – Спр. 30.

14. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1450.

15. Там само. – Спр. 1706.

16. Там само. – Спр. 1772.

17. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190.

18. Еженедельник Советской юстиции. – 1923. – № 48.

19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842.

20. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190.

21. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.

22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арх. 83; Оп. 20. – Спр. 2318.

23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2318.

24. Там само. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2.

25. Там само. – Оп. 20. – Спр. 2318.

"РУСЬКА ТРІЙЦЯ" В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

С.М. Петренко, кандидат історичних наук

Національна самосвідомість – це одна з визначальних ознак нації. Це усвідомлення кожною людиною своєї належності до певного етносу, спільності історичної долі його представників, неповторності характеру, менталітету, культури. Звідси випливає прагнення представників нації зберегти ці особливості.

Дослідження проблеми відродження ідей українського національного самовизначення та, зокрема, розвитку національно-визвольних ідей на західно-українських землях у 30-х роках XIX століття актуальне і для сьогодення, коли відбувається відродження національної свідомості.

Як відомо, Західна Україна на початку XIX століття перебувала під австрійським пануванням. У 30-х роках XIX століття в Західній Україні починається українське національне відродження. Передова галицька молодь під впливом слов'янського відродження, ідей романтизму та творів нової української літератури відкрито стає на захист національних інтересів.

Важливий етап в українському національному відродженні Галичини започаткував літературно-просвітницький гурток "Руська трійця", який сформувався на початку 30-х років XIX століття у середовищі Львівської інтелігенції. Засновниками гуртка були студенти Львівського університету та вихованці греко-католицької духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич (звідси й назва об'єднання – "Руська трійця"). Вони розгорнули активну роботу щодо формування патріотичного та національного руху в Галичині.

Точну кількість учасників організації встановити важко, оскільки вона не мала чіткого статуту, обліку членів та програми. Це було об'єднання молодих інтелектуалів навколо ідей національного відродження українського народу. Вузьке коло ініціаторів підтримувало широкі контакти з освіченими українцями, які хоч і не були учасниками гуртка, але всіляко сприяли втіленню в життя його ідей. Історичні джерела свідчать, що ядро "Ру-